

ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ І РОМАНТИЗМ

М. Скринник

кандидат філософських наук, доцент

Національного лісотехнічного університету України

У статті розглядаються філософсько-світоглядні засади українського романтизму, що дозволили виробити літературно-філософський підхід до ствердження національної ідентичності. Аналізується символічна інтерпретація життєвого світу українця (як література й мистецтво).

Ключові слова: неоплатонізм, раціоналізм, духовно-культурна традиція, культурологічний підхід, символи культури, світогляд, романтизм.

Питання пов'язаності традиції і філософії в контексті української культури і ментальності на порядок денний поставив Д. Чижевський. Це питання осмислює в низці праць В. Горський, зокрема в книзі «Філософія в українській культурі (методологія та історія)», його торкається Н. Михайловська у книзі «Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі XIX – першої половини XX ст.» та ряд інших публікацій. Позицію Д. Чижевського щодо української філософії аналізують у своїх статтях Т. Закидальський та І. Бетко.

Ми ставимо завдання з'ясувати вплетеність української філософії в духовно-культурну традицію та визначити філософсько-світоглядне підложжя українського романтизму.

Тексти українських романтиків, літературно інтерпретуючи події української історії, звертаються до духовних конструктів «життєвого світу нації», завдяки яким факти історії як минуле стають близькими сучасникам. У такий спосіб історичною фактичністю озивається до сучасників традиція. Стосовно окремої людини вона постає самоочевидним ареалом цінностей як смислів у формі норм, схем, способів поведінки, діяльності та ставлення до дійсності. Посутньо вона є необхідною умовою пристосування індивіда до світу. Традиція, зберігаючи цілком конкретний «життєвий світ» у вигляді впорядкованої системи смислів, стає надбанням наступних генерацій як спадщина. Питання традиції та спадщини гостро стоїть у текстах членів Кирило-Методіївського братства. До традиції апелюють Шевченко і Гоголь.

Позаяк фактичність традиції завжди виражена смислами, символами духовно-культурного життя, а їх системний вираз здійснює філософія, то для аналізу національної специфіки буття народу важливо простежити, як саме постає традиція в національній філософії.

З'ясування традиції в царині української філософії започаткував Д. Чижевський. Він окреслив два можливі підходи до її розуміння. У нього це *раціоналістичний* та *романтичний*, що

ґрунтується на засадах неоплатонізму. Приймаючи гегелівську раціоналістичну тезу про поступ людської історії та культури до «абсолютної правди, краси, святості, справедливості» [5, 9], він водночас і відходить від неї, заявляючи, що кожна нація, культура специфічно, по-своєму йде до цієї мети, черпаючи свою силу із єдиного джерела – вічних трансцендентних вартостей. А вони не є «такі одноманітні, однобічні, як це вважає раціоналістичний погляд. І в повноті історичного життя реалізуються... у різних «напрямах», «течіях» мистецтва! Так само не тільки в мистецтві, а й в інших формах культурного життя – в релігії, філософії, науці» [5, 8].

Кожна конкретна філософія, на підхід Д. Чижевського, передовсім явище культури і бере за свої основи її найістотніші цінності, що живляться із джерела абсолютної правди, абсолютної моральної та естетичної краси. Національну філософію інтерпретує як «окрему філософічну систему». Вона – «певне усвідомлення абсолютно-цінних, непереходимих елементів певної національної культури, наукового світогляду, мистецького стилю, певної позитивної релігійності тощо, є піднесенням цих конкретних форм культури у сферу абсолютної правди» [5, 10]. На наш погляд, якщо підходити до філософії з позиції «філософічної системи», то це тягне за собою розуміння філософії як специфічної наукової теорії і передбачає її раціонально-поняттєвий виклад. Звідси напрошується висновок, що національна філософія має доконечно існувати у формі раціонально сконструйованої системи, а її «неперехідним елементом» буде усталений категоріальний апарат із традиційними підходами в царині антропології та метафізики. Тому цілком природно, що сучасні дослідники історії філософії ставлять питання про критерій визначення явищ, які належать до національної філософії. Він має виявити себе у філософській спадщині, яка в кожний

історичний час констатує логічно-раціональну причетність до змісту усталеного категоріального апарату. Раціоналістичний підхід до історії філософії водночас виражає й логічно-раціональне бачення національного світогляду, особливостей самобутності народу, який вона репрезентує. Соціопсихічний і духовно-культурний досвід народу, на цей підхід, акумульований у вихідних принципах та поняттєвому апараті, що хронологічно постає у філософських теоріях та системах.

Д. Чижевський, задекларувавши спочатку гегелівське раціоналістичне бачення історичного поступу філософії, надалі відходить від нього, протиставивши йому культурологічний підхід. Так, з одного боку, він говорить, що національна філософія є «окремою філософічною системою», а, з другого, обстоюючи органічну пов'язаність національної культури й національної філософії; стверджує, що культура завжди виражена специфічним світобаченням, світоглядом, характерним лише конкретній нації. Але цей вираз не конче має бути оформлений у категоріально-поняттєву систему, а може існувати як поле специфічних для національної культури смислообразів та символів. Надалі свій виклад національної філософії Д. Чижевський здійснює не з раціоналістичної, а з культурологічної позиції, згідно з якою кожен народ прагне в той чи той спосіб осмислити себе в культурі та історії. Повнокровно ж народ може це здійснити лише через таку філософію, яка в найповнішій формі виражає його життєві прагнення й соціально-історичні орієнтири. Вона і є національною філософією і функціонує в культурі разом із іншими, органічно не спорідненими з думом національною культурі формами життєдіяльності. Д. Чижевський, перший у вітчизняній філософії, називає українську національну філософію «філософією серця». Уже сама назва засвідчує радше не поняттєво-категоріальний аналіз, а герменевтичний підхід із символічно-образною інтерпретацією смислів буття.

Для дослідника, який аналізує значення «серця» в духовному житті й творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша, виходячи з раціоналістичної традиції, залишається другорядною культурологічна засада Д. Чижевського, що національна філософія й національний світогляд органічно взаємопов'язані й що не конче національний світогляд у філософії має постати у формі теоретичної системи. Саме це, на наш погляд, дає підставу досліднику своєрідно трактувати культурологічні засади Д. Чижевського: «Оминаючи нерозроблені й сумнівні припущення Чижевського про зв'язок між національним характером і національною філософією, ставлю собі завдання розглянути значення серця в думці Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Памфіла Юркевича, Пан-

телеймона Куліша і з'ясувати на підставі порівнянь, до якої міри можна вважати їх представниками одної інтелектуальної чи філософської традиції» [3, 128]. У цьому підході засновок, що не приймає культурологічну основу творчості цих мислителів як принципову засаду їхнього об'єднання, тягне за собою висновок, що духовно-культурна традиція не є достатньою підставою для аналізу спільних філософських засад у їхній творчості. А тому, окрім П. Юркевича, ніхто з них не працював над творенням філософської системи, то логічним здається висновок, що їх не об'єднує й інтелектуально-філософська традиція. Отож, цей підхід, ототожнюючи філософську традицію з наявністю усталених у філософських системах концептів, не може схопити особливостей духовного поступу конкретної нації, лише прагне розгледіти в культурі раціональний набуток у загальному поступі людства (Г. Гегель) у категоріально-поняттєвій формі. Тоді кожна національна філософія, мовляв, виявляє свій специфічний вимір через філософський категоріально-поняттєвий апарат.

Д. Чижевський звертається до категоріально-поняттєвого апарату як до одного з *можливих* критеріїв логіки поступу філософських ідей в Україні. Розуміючи, що це *не єдиний* можливий критерій у відстеженні філософічного життя в Україні, і попереду пошуки інших критеріїв, він говорить про свій нарис як про першу спробу в цій царині. Тому природно як доскіпливий учений ставить питання про складнощі, що постають у відборі філософічного життя в Україні у формі такого сумніву: «Для українського філософічного життя може ще занадто рано писати історію його» [5, 15]. А далі пропонує «починати характеристику історичного розвитку якоїсь філософії начерком тих національних підвалин, на яких ця філософія виростає» [5, 15]. Цією підвалиною, на його думку, є національний світогляд.

Якщо розглядати філософію в контексті загальнокультурному, вона постає системою значень і смислів існування людини та світу. Безумовно, її можна інтерпретувати з позиції науки, й тоді філософія являтиме собою систему наукових знань і виражатиме певну інтелектуальну традицію в осмисленні буття та його рівнів. Щоправда, позиція науки виключає підхід до дійсності з позиції цінностей. Єдиною вартістю тут є істина. В такому разі розуміння філософії звужується до галузі наукового знання.

Разом з тим, смисли існування можна інтерпретувати й естетично чи етично. Наприклад, для Г. Гадамера поезія «є саме

таке створення світу, в якому зображує себе сама позасвітова істина» [2, 105]. Тоді смисли існування постають у міто-образах та символах національної культури або ж релігійно-філософської традиції. Святе Письмо писане символічно-образною мовою, але до нього традиційно європейський світ звертається як до найглибшого джерела мудрості. Принагідно зазначимо, що так його трактують і українські романтики. Людина глибинніше осягає смисли буття через символи і міто-образи, ніж за допомогою дискурсивного мислення.

Етична чи етико-релігійна інтерпретація смислів існування, що найвищою мірою властива романтикам, може брати той пласт сприйняття дійсності, моральних засад життя, що за вихідний принцип має трансцендентну основу. Це дає підстави інтерпретувати смисли буття з позиції вічних моральних цінностей. Тому такий підхід до осмислення людського існування близький українській філософській думці, то Д. Чижевський, аналізуючи національну філософію, залишає позаду раціоналістичний підхід і продовжує аналіз в культурологічному ключі, де наріжним каменем постають не категоріальні структури, а рефлексивна функція філософії щодо цінностей культури. Відштовхуючись від тези, що кожна культура національна, він резонно ставить питання про прикметні риси народного світогляду, які й виділяє в загальних рисах. На основі особливостей національного світогляду, Д. Чижевський характеризує специфіку англійської, французької, німецької філософії. Він наголошує, що, зазвичай, у філософській думці європейських націй існували й змагалися дві філософські традиції – раціоналізм та ірраціоналізм. В Україні у XVII–XVIII ст. постають чітко традиції неоплатонізму та аристотелізму, у XIX ст. – романтизму й раціоналізму. Українській ментальності більше відповідає неоплатонізм, що стає підґрунтям української «філософії серця».

Питання особливостей української ментальності штучно актуалізується в Україні на зламі XX–XXI ст. противниками української самодостатності. Зокрема стверджується, що ментальна парадигма українців «характеризується прежде всего тем, что каузирует тип предметной идентификации «часть–целое» [4, 291]. Зрештою парадигма, яку приписує ця школа українцям, виражає специфіку ментальності, що породжена ідеалами та цінностями тоталітарного радянського суспільства і стосується так званого «советского человека». Воно витворило спотворену систему цінностей, двоїсту за своєю суттю. Її основу складав набір офіційно задекларованих ідеологічних догм, відданість яким людина мусила демонструвати згідно зі своїми соціальними сподіваннями, і водночас шукала істотно відмінних від нього особистих життєвих

орієнтирів. Така дуальна ціннісна орієнтація виражала розбіжність між суспільним значенням цінностей і їх особистісним змістом. Наявність цієї суперечності вказує на існування в суспільстві. «подвійної моралі». Ці дві, часто суперечливі між собою системи цінностей, усе ж були тісно пов'язані: обидві вони – спотворені, обидві є набором хибних життєвих орієнтирів, а відтак ведуть до відчуження людини. Так, на словах визнаючи соціальним завоюванням суспільну власність (суспільне значення), насправді людина керувалася принципом «гуртове – чортове» і не вважала аморальним красти громадську власність (особистісний смисл) – у тодішніх засобах масової інформації з'явився навіть спеціальний термін – «несуни».

Таким чином у внутрішньому світі особистості сформувалося своєрідне задзеркалля, яке за формою суперечить змістові ідеологічних стереотипів тоталітаризму, але за своєю суттю – його продукт і супутник. Це була система самовідчуження, у якій людина втратила себе. Саме таку ментальну парадигму хоче бачити ця школа в українців. Ми ж ведемо мову про автентичну ментальну парадигму українців.

Властива радянській ментальності про-світницька раціоналістична настанова на ясність і логічну вмотивованість елімінує те, що не вкладається в логічну схему, що не може бути раціонально пояснене. До таких реалій належать особиста гідність, християнська мораль, любов, самопожертва, вибір, свобода волі тощо. Вони – складова автентичної української ментальності і невід'ємний елемент романтичного світо-сприйняття. Ці непояснювані духовні сутності визначають своєрідність і унікальність буття людини. Так, П. Куліш, описуючи народну мораль, зокрема зазначає, що їй притаманні такі шляхетні риси, як «делікатність і витонченість взаємин», та почуття власної гідності. В українця помітне схилення перед природою, згідно зі своєю національною психологією, він вбачає в ній прояв Вищої сили й, упорядковуючи свій життєвий простір, підлаштовується під порядок у природі, який сприймає як закон, установлений Божою силою. Українська духовно-культурна традиція вкорінена в таке сприйняття світу, а тому їй близький неоплатонізм, а українська національна філософія, виражаючи духовно-культурну традицію, постає як етична, етико-релігійна та естетична інтерпретація смислів людського існування. Вона переважно здійснюється в смисло-образній та символічній формі – не лише в царині

філософії, але й у поезії, літературі, мистецтві.

Усі названі вище українські мислителі ведуть пошуки смислів буття навколо одного центру – власного «я». Історія українського духовно-культурного життя виробила його головну мету, до якої поколіннями прагнула духовна еліта нації – ствердити в історичній дійсності національну ідентичність. Вона здійснюється в українців не через просте ототожнення себе зі спільнотою, колективом, а через віднайдення самості – ствердження своєї особистості в околі та спільноті. У такий спосіб виявляє себе український індивідуалізм. Самоствердження тягне за собою пошук життєвих орієнтирів, що виявляють сенс життя одиниці. На світоглядно-філософському рівні українська національна ментальність виявлена як домінування екзистенційних мотивів у філософській думці [1, 4].

Аналізуючи світобачення названих вище українських мислителів і підкреслюючи їхню характеристичну українську вдачу, Д. Чижевський доходить висновку, що сутнісна риса української ментальності – надавати позасвідомим, несвідомим чинникам духовної сфери визначальну щодо свідомості роль.

Хоча «наука про серце», базуючись, як слушно зазначає Д. Чижевський, на Святому Письмі і неоплатонізмі [5, 113], постає в багатьох європейських мислителів Середньовіччя і Нового часу, все ж, як національна філософія, що виражає дух народу, його світогляд – притаманна саме українській ментальності; вона набуває своєї класичної форми в філософії Г. Сковороди як етична та етико-релігійна інтерпретація смислів буття.

Не дивно, що, коли аналізувати філософію Г. Сковороди як поняттєво-раціональне філософське вчення, то вона постає невдалою спробою раціоналістичного викладу «системи антропології та метафізики»: «Його антропологія – і взагалі метафізика – незакінчена і з теоретичного боку незадовільна» [3, 133]. На нашу думку, символічна інтерпретація смислів буття не потребує логічно розбудованої філософської системи. За Д. Чижевським, Сковорода інтерпретує смисли буття, виходячи з визнання зв'язку іманентного та трансцендентного, що в його філософії знаходить вираз через смислообразне й символічне сприйняття світу та намагання на його основі наблизитись до сфери трансцендентного – Бога. Д. Чижевський переконливо доводить, що філософське вчення Сковороди належить до традиції, яка за спосіб досягнення правди обирає не дискурсивне мислення, не чуттєвий досвід і експеримент, а символи. Через символи у Сковороди невимовне постає вимовним, невидиме стає виявленим через видиме, вічне осягається через скінченне і є життям його і істиною.

Ми хочемо наголосити, що Д. Чижевський, застосовуючи культурологічний підхід до філософських вчень Сковороди та Юркевича, спирається саме на подібність їхніх світоглядів, які напрочуд випукло показують фундаментальні риси й соціопсихічні засади української ментальності. Коли ж судити про їхні вчення, виходячи з завдань форми й викладу, то вони справді видаються цілком різними. Філософія Г. Сковороди – це практичний путівник для людської одиниці на шляху самопізнання, самоочищення й осягнення найвищої істини – Бога. У П. Юркевича – теоретичний виклад. Проте їхні вчення близькі уже тим, що мають одні й ті самі вихідні концепти неоплатонічної традиції.

На відміну від Сковороди Юркевич більш однозначно твердить про визначеність дій, поведінки та пізнання серцем, а не розумом, дискурсивним мисленням. У Сковороди «серце» є і думка, і глибина психічного життя людини. Але це не свідчить про наявність між філософами суперечності у трактуванні серця. В обох воно – осердя «несвідомого–свідомого», «ірраціонального–раціонального» як єдиного духовно-душевного життя людини, нерозділеного чітко на сфери несвідомого та свідомого. Але в обох дискурсивне мислення другорядне щодо глибинних духовно-душевних процесів. Містик Сковорода навчає способу, як відчуті ці глибини, тобто «серце». Теоретик Юркевич раціонально обґрунтовує зумовленість змісту раціонального мислення «серцем». Незважаючи на різні завдання філософії у Сковороди та Юркевича, їхні вчення звертають увагу на «підвали» нескінченного в людській скінченності, на зосередження у ній вищих сил, запрошують відкрити в собі цю духовну скарбницю.

Саме спільна духовно-культурна традиція об'єднує, на думку Д. Чижевського, і Сковороду, і Юркевича, і Гоголя, і кирило-мефодіївців. Але ми в жодного з них не знайдемо теоретично закінченої системи онтології, гносеології чи антропології, бо етико-релігійна та естетична інтерпретації смислів буття в неоплатонічній філософській традиції не мають за доконечне конструювати поняттєво-логічної філософської системи, як то є в раціоналістичній філософській традиції.

Питання, «кого залічувати до українських філософів, а кого ні» [3] – не розв'язується способом накладання вимог та критеріїв, правдивих щодо раціоналістичної традиції, на неоплатонічну (тут – «філософію серця»). Таке накладання тягне за собою висновки, що суперечать дійсному

впливові української «філософії серця» і всього українського романтизму на духовно-культурний розвиток нації і навіть ставлять під сумнів їх загальнонаціональний статус. На наш погляд, започаткований Д. Чижевським культурологічний підхід до творчості українських романтиків дає змогу окреслити межі, зміст та призначення української національної філософії, означає напрям подальших досліджень як характерних рис, так і критеріїв української духовно-культурної традиції.

Таким чином, українська «філософія серця», виражаючи духовно-культурну традицію, постає як етична, етико-релігійна та естетична інтерпретація смислів людського існування і становить філософсько-світоглядну основу українського романтизму. Смислообразна і символічна інтерпретація смислів існування та місця індивіда в світі й народу в історії вкорінена в духовно-культурну традицію і застосовується преромантизмом та романтизмом як у царині філософії, так і в поезії, літературі, мистецтві.

Культурологічний підхід Д. Чижевського до філософських учень Г. Сковороди та П. Юркевича виявив подібність їхніх світоглядів, основою цієї подібності є характерні риси й соціопсихічні засади української ментальності. Їх об'єднує спільна духовно-культурна традиція, так само як і Гоголя, Шевченка, Куліша, кирило-мефодіївців – усіх українських романтиків.

Спільні філософсько-світоглядні засади українських романтиків привели їх до вироблення літературно-філософської позиції у духовно-культурному житті України, яка полягає в тому, що пошуки смислу буття та самоідентифікація здійснюються через усвідомлення українцем своєї духовної укоріненості в національну культуру та історію, яка має сприйматися романтиками та в народі сприймається як вияв трансцендентного, Божественного в українській історії та культурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко І. В. Г. Сковорода – засновник української класичної філософії // Г. Сковорода в духовному житті України: М-ли Всеукр. наук. конф. в м. Тернополі 3-4 грудня 1992. – Тернопіль, 1994. – С. 4-12.
2. Гадамер Ганс-Георг. Міф і розум // Герменевтика і поетика. – К.: Юніверс, 2001. – 263 с.
3. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 127-138.
4. Луценко Н. «О новой» украинской школе философии языка или о новом русском реализме // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: Око, 1999. – С. 280–302.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Мюнхен, 1986. – 361 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2006 р.

